

Садыкова Бахыт, *“TÜRKİSTAN MILLİ BİRLİĞİ”*, Алматы (Общественный Фонд “Международный Фонд «Ер Жәнібек»”), 2016, 298 с.

У книзі розповідається про національно-визвольний рух у Центральній Азії та про діяльність в еміграції видатного діяча Туркестану Мустафи Чокая у 1920-х – 1930-х роках. Перш ніж аналізувати монографію варто декілька слів зауважити про саму авторку. Садыкова Бахит Ісаіновна – доктор політичних наук, кандидат філологічних наук (романська філологія), доцент, перекладачка, дипломат (другий секретар посольства Республіки Казахстан у Франції в 1993–1996 рр.), журналістка. Останні 20 років присвятила дослідженню біографії видатного діяча Туркестану Мустафи Чокая. Її перу належать такі праці про нього та про туркестанський національно-визвольний рух: *История Туркестанского легиона в документах*, Алматы (Кайнар), 2002; *Мустафа Чокай*, Алматы (Алаш), 2004, *Mustafa Tchokay dans le mouvement prométhéen*, Paris (Г’Harmattan), 2007, *Мустафа Чокай в емиграции*, Алматы (Мектеп), 2009, авторка сценарію документального фільму “Зар, или Отлучённые от Родины” (1998), нею ж здійснено переклад спогадів Марії Горіної-Чокай “*Я пишу Вам из Ножана...*”, Алматы (Кайнар), 2001.

Отже, книжка про емігрантську діяльність визначного діяча Туркестану, засновника організації *Türkistan Milli Birliđi* Мустафу Чокая є шостою із серії досліджень Бахит Садыкової. Всебічний аналіз ролі і місця *Türkistan Milli Birliđi* у складі руху “Прометей”, що розгорнувся в країнах Західної Європи, Азії у 1920-х – 1930-х роках ХХ ст., здійснений на основі історичних документів, опрацьованих авторкою в архівних центрах Польщі, США, Франції, Німеччини, Японії та Росії. Як зазначає Б. Садыкова, дослідження були здійснені на виконання прохання дружини Мустафи Чокая Марії Яківни, яка намагалася донести до тюркського світу правдиву інформацію про його життєвий шлях. Прикметно, що більшість документів, на які посилається авторка, перекладені нею з різних мов на російську, і вперше вводяться в науковий обіг.

Основний зміст монографії викладений у двох розділах, які, в свою чергу, поділені на підрозділи. Окрім того, передує викладу основного матеріалу “Географічна довідка”, що допомагає читачеві окреслити “простір” дослідження. Отже, на початок ХХ століття територія

Туркестану включала Закаспійську, Самаркандську, Ферганську, Сирдар'їнську і Семиріченську області. Після захоплення влади в регіоні більшовиками губернії були ліквідовані, а з утворенням СРСР розпочався процес поділення регіону на нові адміністративні одиниці. Жителі Туркестану (казахи, киргизи, узбеки, туркмени, таджики), які розмовляли чигатайською та персидською мовами і користувалися арабською графікою, були розділені по союзних і автономних республіках, а арабська графіка письма замінена спочатку латиницею, а згодом кирилицею. У північній частині території було утворено Киргизьку АРСР (у період колонізації жителі цієї території були позбавлені Росією самоназви *казак*), що 26 серпня 1920 року увійшла до складу РСФФР. На вимогу жителів 19 квітня 1925 року на географічній карті з'явилася Казакська АРСР у складі РСФФР, а опісля, 5 грудня 1936 року – Казакська РСР зі зміною написання кореневого слова. Авторка підкреслює, що в дослідженні йдеться про Туркестан як єдину територію, яка існувала до реформ і розмежування на національні території. Після розпаду СРСР термін Середня Азія і Казахстан був замінений використовуваним міжнародною практикою терміном Центральна Азія.

Книгу супроводжує цікава передмова “прихильного читальника”, який і вводить читачів у світ головного героя – Мустафи Чокая, як лідера національно-визвольного руху Туркестану та в загальних рисах окреслює копітку дослідницьку роботу з пошуку та повернення на батьківщину розграбованих та розпорошених джерел. Цим “прихильним читальником” є уродженець міста Туркестан Нурбах Рустемов – нині Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Угорщині, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан у Республіці Сербія, Колишній Югославській Республіці Македонія за сумісництвом.

Праця супроводжується ілюстративним матеріалом: фотографіями Мустафи Чокая, інших діячів, студентів, які навчалися в Німеччині; листівками, фотодокументами тощо.

Поштовхом для наукових пошукувань Б. Садикової стало ознайомлення з працями французьких дослідників Александра Беннігсена та Шанталь Лемерсьє-Келькеже – авторами перших досліджень про національні рухи російських мусульман та їх лідерів¹. Особисте ж зна-

---

¹ *Bennigsen Alexandre et Lemercier-Quellejay Ch.* La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. Ecole Pratique des Hautes Etudes- SORBONNE, Mouton & CO Paris-La Haye, 1964, 386 s.

Рецензії. Огляди

йомство з Шанталь Лемерсьє-Келькеже² послуговувало подальшій співпраці, більше того, остання стала ще й спонсором наукових пошукувань авторки.

Частина I дослідження має назву “*Становлення і діяльність Türkistan Milli Birligi*”. Промовистими є і підрозділи: “Туркестанський національний рух до 1920 року”, “Польща, Німеччина і Росія після Першої світової війни”, “Туркестанський національний рух після 1920 року”, “Генеза польсько-прометейських стосунків”, “Рух Прометей – роль і місце в ньому *Türkistan Milli Birligi*”, “Поява нацистської ідеології та ставлення Сталіна до неї”, “ОДПУ: боротьба з туркестанським націоналізмом”, “Прометей” перед новими політичними викликами”, “Підведення підсумків відряджень прометейських діячів до Берліна”, “Громадянська війна в Іспанії. Перша проба сил Німеччини та СРСР”, “Нові вороги більшовиків: змовники, диверсанти, шкідники”, “Новий етап в діяльності Прометей: реорганізація і нові орієнтири”.

Спираючись на дослідження А. Беннігсена та Ш. Лемерсьє-Келькеже, Бахит Садикова стверджує, що саме преса відіграла основну роль в об’єднанні політичних сил Туркестану як напередодні російської революції, так і в період її розгортання. Так, зародження казахської політичної партії *Alaš-Orda* тісно пов’язане з газетою *Qazaq*, що видавалася з 1912 року. Об’єднавшись навколо газети *Qazaq*, казахська інтелігенція в березні 1917 року проголосила створення партії Алаш. Ядро партії складали Аліхан Букейханов, Ахмет Байтурсунов, Міржакип (Мір-Якуб) Дулатов, Жаханша Досмухаметов, Халел Досмухамедов, Мухамеджан Тинишпаєв, Алімхан Єрмеков, Єлдес Омаров, Абдулхаміт Жундібаєв і Турмухамедов. До жовтня 1917 року партія Алаш була однією з найпотужніших і домінувала над політичним життям Степу, впливала на казахське суспільство через пресу. Сирдар’їнські казахи, які були під більшим впливом ісламу і туркестанського джадидизму, скликали в серпні 1917 року регіональну конференцію в Ташкенті, де виступили з проектом національної автономії. Їхнім друкованим органом була щоденна газета *Birlik Tuuy* (започаткована в червні

---

² До речі, Шанталь Лемерсьє-Келькеже, кавалер ордена Почесного легіону, професор вищої школи соціальних досліджень при Національному центрі наукових досліджень Франції (Париж), член Руанської Академії наук, словесності та мистецтва, вона є також автором низки статей з історії українського козацтва, Криму, цікавої статті про Дмитра Вишневецького.

1917 року), видавцем її був Хайритден Болганбаєв, а головним редактором Мустафа Чокай, уже відомий на той час політик³.

Революція в Росії охопила й територію Туркестану. На IV Загальному мусульманському надзвичайному з'їзді, що проходив у Коканді, було оголошено про створення Туркестанської автономії на чолі з Туркестанською Тимчасовою Радою, яку очолив Мухамеджан Тинишпаєв. Міністерство закордонних справ очолив Мустафа Чокай, але незабаром у зв'язку з відходом Тинишпаєва через внутрішні розбіжності, Чокай став головою уряду. Тобто, на початку грудня 1917 року було проголошено автономії на території Туркестану: Алашська (Казахська), Кокандська⁴ і Закаспійська, які вже до березня 1918 року були захоплені Червоною армією, проте національний рух у цьому регіоні не припинився. Бухарська Народна радянська Республіка (БНРР) існувала з 8 жовтня 1920 року і до 9 вересня 1924 року фактично як суверенна держава. Коли була перетворена в Бухарську Радянську Соціалістичну Республіку (БРСР), яка, в свою чергу, була ліквідована в процесі національно-державного розмежування республік Середньої Азії: частково її територія увійшла до складу Узбекицької, частково до складу Туркменської і Таджикицької РСР.

Використовуючи праці інших дослідників, Б. Садикова констатує:

“Лідери національних рухів визнали, що недооцінили сили більшовиків, що не було єдності між мусульманами і не мусульманами. Коли одна із проголошених автономій відчувала на собі натиск одночасно і червоних, і білих, інші залишалися осторонь. Падіння Кокандської (Туркестанської) Автономії, розгром незалежних республік Кавказу і України відбулися в різні періоди, але ні одна із держав не втрутилася, щоб захистити іншу”.

Авторка детально описує процес національного політичного відродження в Туркестані та майже трирічну боротьбу між національними силами регіону та російськими більшовиками, яким врешті решт вдалося за допомогою регулярної армії упокорити край, використавши при цьому місцеву інтелігенцію. Дослідниця наводить багато доку-

---

³ *Мустафа Чокай* (Шокай, Чокаєв, Чокай огли – різночитання прізвища в певних мовних традиціях) (25 грудня 1890 – 27 грудня 1941), закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, колишній член Держдуми Росії, секретар мусульманської фракції в Держдумі.

⁴ Мустафа Чокай вважав, що проголошення Кокандської Автономії є по суті відновленням Кокандської державності, знищеної в 1865 році царською Росією.

Рецензії. Огляди

ментів, які вражають своїм цинізмом і нелюдським ставленням більшовиків до жителів національних околиць. Наприклад, один із лідерів встановлення більшовицької влади в регіоні Іван Тоболін заявляв про те, що “казахи як економічно слабкий народ з точки зору марксизму, повинен загинути; тому для революції важливіше витратити ресурси не на боротьбу з голодом, а на підтримку фронтів” (с. 22).

Один із лідерів національного руху Туркестану Мустафа Чокай за завданням національних політичних сил відправився спочатку в Грузію, потім у Туреччину, а 1921 році у Францію для інформування світової громадськості про національно-визвольний рух мусульман колишньої Російської імперії⁵. Перебуваючи в Грузії, Мустафа Чокай бере участь в організації спільного друкованого органу “На рубеже” за фінансової підтримки Туркестанського Національного Центру і Української Дипломатичної Місії. Остання взяла на себе більшість витрат. На думку французького дослідника Етьєна Копо, журнал став символом єдності антибільшовицького фронту, прообразом руху “Прометей”, відображаючи хроніку боротьби неруських народів за незалежність.

У процесі опрацювання документів дослідниця дійшла висновку про те, що національний рух, який розгортався на території Туркестану, який опинився під владою більшовиків, був тісно пов’язаний з діяльністю політичних емігрантів, вихідців із Туркестану. Політичними органами зовнішньої гілки туркестанського руху були журнали *Yach Turkestan* и *Yeni Türkistan*, а внутрішній рух орієнтувався на газети “Бостандық туы” (Акмолінская губернія) і “Қазақ тілі” (Семіпалатинская губернія). Авторка вважає, що співпраця представників національного руху Туркестану з більшовиками мала тактичний характер і торкалася двох важливих питань: землевпорядкування і освіти. А перші протиріччя Москви і національної інтелігенції пов’язує з виступом у 1921 р. Султан Галієва. Націонал-комуністи, які підтримали владу більшовиків у регіоні, доволі швидко впевнилися в брехливості більшовицьких гасел. Згодом Сталін знайде відповідні епітети щодо діячів національно-визвольного руху мусульман: пантюркісти, панісламісти, що в застосуванні до самих росіян означало б панросійський (всеросійський). Проте, для мас малоосвіченого люду ці терміни стали своєрідним пугалом і способом дискредитації національної інтелігенції.

---

⁵ Згодом він опише цей рух в своїй праці: *Чокай оглы Мустафа. Туркестан под властью Советов*, Париж, 1935.

Прообразом можливого розв'язання проблеми єдності національних республік і лідерів задля боротьби з новопосталою радянською імперією став, на думку багатьох дослідників, (у тому числі й Б. Садикової), прометеївський рух, який розгорнувся під егідою новопосталої держави Польщі, яка, турбуючись про власну безпеку, підтримувала рух упокорених Москвою народів у 1920-х – 1930-х роках. Відновлення Польщі – одна із найважливіших подій післявоєнної Європи, вивело на політичну арену проблему взаємовідносин Польщі, Німеччини, СРСР. Більше того, важливими стали й моделі розв'язання національного питання в цих країнах. Авторка намагається порівняти ставлення до національних меншин у СРСР і в Польщі, роблячи позитивні висновки на користь останньої.

Аналізуючи прометеївський рух як такий, Б. Садикова констатує (слідом за польським дослідником П. Ліберою) два етапи його розвитку: зародження – початок 1920-х років – перші контакти мусульманських лідерів з польськими і – друга половина 1920-х – 1930 ті роки – розгортання руху і роль у ньому польських владних структур. Туркестанці у складі “Прометею” були представлені організацією *Türkistan Milli Birligi* (ТМВ). Основний склад організації зосереджувався в Туреччині зі штаб-квартирою у Стамбулі. Туркестанська політична еміграція також перебувала в Персії, Афганістані, Індії, країнах Європи. Представництво в Парижі очолював Мустафа Чокай, він же був редактором щомісячника *Yach Turkestan*. У складі *Türkistan Milli Birligi* діяв також і Союз Туркестанської Молоді, штаб-квартира якого була у Стамбулі, а представництво в Німеччині, де навчалася туркестанська молодь.

Для українського читача буде цікавим зміст підрозділу “Кадрова політика Юзефа Пілсудського”. На думку Б. Садикової, дві особи із числа прибічників Ю. Пілсудського викликають найбільший інтерес при розгляді прометеївського руху: журналіст Тадеуш Голувко⁶ і полковник Тадеуш Шетцель. Призначення журналіста Тадеуша Голувка, депутата від соціалістів, головою Східного департаменту Міністерства закордонних справ Польщі для всіх стало неочікуваним явищем, що зацікавило і французів. Дослідниця наводить цікавий документ. 13 лютого 1927 року посол Франції в Польщі направив службову записку міністру закордонних справ своєї країни. У ній наголошувалося, що

---

⁶ Тадеуш Голувко (17 вересня 1889, м. Семипалатинськ, Семипалатинської обл. Степового генерал-губернаторства Росії – 29 серпня 1931 р. м. Трускавець (Україна, а на той час у складі Польщі). Був убитий членами ОУН.

Рецензії. Огляди

представники польської громадськості бачать у цьому призначенні “тенденцію уряду знайти підтримку серед національних меншин, повернення до ідеї федерації”, Голувко “необхідно в першу чергу визначитися в питанні національних меншин на сході з тим, щоб дане питання не було загрозою для Польщі, так як політика колонізації викликала тільки роздратування у східних жителів”, і далі “якщо Голувко застосує цей принцип, ми станемо свідками глибоких змін в політиці стосовно до національних меншин в північно-східному і східному регіонах. Слід враховувати, що така політика викличе спротив правих в парламенті і тих, хто вважає, що люба поступка національним меншинам несе загрозу єдності нації”. Політику лібералізації стосовно національних меншин Т. Голувко за чотири роки так і не вдалося реалізувати. Проте співпраця польських урядовців у рамках прометеївського руху з представниками упокорених Москвою народів набула характерних ознак: фінансова допомога з боку польського уряду як окремим діячам, так і прометеївським виданням, створення інституцій для вивчення “східного” питання, активізація у підривній діяльності на східних теренах.

Аналізуючи національне питання, теоретичні засади понять “патріотизм”, “націоналізм”, “нація”, “пролетарський інтернаціоналізм” Б. Садикова високо цінує праці українського тогочасного дослідника Олександра Шульгина, аналізує його франкомовні статті в часописі *La Revue de Prométhée: consacrée aux problèmes nationalitaires de l'Est européen, de l'Asie centrale et septentrionale* (1938–1940 pp.). До речі, в українській історіографії публікації О. Шульгина в цьому часописі не аналізувалися. Авторка зазначає, що деякі статті, опубліковані у виданні, підписано псевдо і не відомо, хто був дійсним автором публікації. Зокрема, “Andros – псевдонім одного або групи прометеївських авторів” (с. 68). Можемо стверджувати, що псевдо Andros використовував О. Шульгин для публікацій у цьому двомісячнику (Див.: *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960)*, Праці історично-філософської Секції. За редакцією Володимира Яніва, Париж; Мюнхен, 1968, с. 334).

Конфлікт між Сталіним і мусульманськими комуністами був спричинений також подвійними стандартами радянської влади щодо вирішення національного питання і витіснення місцевої еліти від керівництва республіками. З одного боку, Москва боролася на території Туркестану з пантюркізмом і панісламізмом, а з іншого – сама заснувала центри панісламізму в Європі, Азії, Північній Африці. Авторка

наводить низку переконливих фактів з донесень французьких агентів про ці центри, інформацію про які їй вдалося віднайти у французьких архівах. Оскільки Туркестан був зручною платформою для ведення пропаганди на мусульманський схід, то Москва використовувала цей козир. У свою чергу, Мустафа Чокай намагався розвінчувати підступні дії російських більшовиків, публікуючи свої праці в різних франкомовних і тюркомовних часописах, беручи інформацію від своїх агентів із Туркестану. Загалом прометеїсти намагалися якнайбільше інформації донести до світової громадськості про національно-визвольний рух своїх народів.

За впливи на національній території в СРСР та використання політичних емігрантів розгорілася справжня боротьба між спецслужбами СРСР, Польщі, Великобританії та Німеччини. Причому намагалися використовувати ідеологічні розбіжності й особисті протиріччя серед різних груп представників національних еміграційних центрів. Б. Садикова наводить приклади таких інспірованих і спеціально продукованих спецслужбами (часто за участі радянських агентів, як, наприклад, резидента Г. Агабекова) протиріч у середовищі грузинської, української, туркестанської еміграції. Авторка цитує цікаві звіти про поїздки М. Чокая до Німеччини в 1934 і 1935 роках, де останній дає оцінки в тому числі й українським політичним емігрантам, зокрема М. Поршу, послу УНР в Німеччині. На думку М. Чокая, Порш живе минулим. «Всі події він відраховує від моменту свого прибуття в Німеччину в ранзі посла: «в такому-то році, до прибуття в Німеччину», «впродовж такого-то часу, після мого звільнення з посади посла в Німеччині»» (с. 167).

Особливий інтерес викликають використовувані Б. Садиковою джерела про політику Японії щодо національного питання в СРСР і зв'язки японських дипломатів із діячами прометейського руху та лідерами груп політичних емігрантів. Ось чому зовсім не випадковою була поява в емігрантських колах Європи офіцерів японської армії Танаки в Берліні і Томінаги в Парижі. У своїх звітах М. Чокай описує не лише про свої зустрічі з Танакою, а й про зустрічі останнього з гетьманом П. Скоропадським та грузином Ш. Карумідзе. У свою чергу, японці давали оцінки тих репресивних процесів, які відбувалися в СРСР.

Дослідниця наводить аргументи чому, на її думку, Іспанія стала полігоном, де Німеччина і СРСР випробовували нові види озброєнь. А також аналізує дописи М. Чокая в різних часописах про міжнародну обстановку в 1936–1938 рр.

Рецензії. Огляди

Друга частина дослідження має назву “Взаємовідносини Сталіна і Гітлера в центрі уваги «Прометею»”, де авторка намагається показати двох диктаторів у їхній дружбі та протистоянні, у їхньому своєрідному “змаганні” за першість впливів.

Для аналізу діяльності організації *Türkistan Milli Birliđi* як політичного опонента сталінського режиму доволі цікавою є доповідна записка від Узухіко Усамі, співробітника генерального консульства Японії в Китаї міністру закордонних справ Японії, яку цитує авторка, і копія якої була направлена послам Японії у Франції, Німеччині, СРСР. Автор доповідної записки наводить зміст бесіди з Мустафою Чокаєм, яка відбулася 26 і 27 травня 1938 року під час зустрічі на території Китаю. Темою розмови були репресії, які стосувалися борців за свободу і незалежність Туркестану. Ось що про них пише Узухіко Усамі: “Рискулов був заступником наркому у справах національностей РСФРР, але Совети вважали його агентом Шокая з 1923 року. В жовтні 1937 року Раскулова розстріляли. Файзулла Ходжаєв очолював Бухарську Народну Радянську Республіку (1920–1924), потім був Головою Раднаркому Узбецької СРР, Головою Президії ЦВК СРСР (1925–1937). Він був фігурантом «Процесу Двадцяти одного» і його розстріляли разом з Бухарінім. Ходжаєва звинуватили в націоналізмі, в наданні допомоги [туркестанському] руху за незалежність”. “Третій Московський Процес вцілому – це спроба вождя виправдати власну неспроможність керувати країною, відволікти увагу народу від краху безграмотної національної політики” (с. 200), констатував Андрос, якого цитує авторка.

Виклики, що їх мали європейські країни в другій половині 1930-х років, спонукали Польщу до зміни стратегії і тактики в діях руху “Прометей”, дослідниця наводить низку документів, які засвідчують про зміну акцентів у пропагандистській роботі та розширення кола залучуваних осіб для діяльності. Журнал *Prométhée*, що видавався з листопада 1926 року, змінив назву *La Revue de Prométhée*. Грузина Георгія Гвазаву на посаді головного редактора замінив Олександр Шульгин. Змінилася періодичність журналу: замість двох номерів читачі стали отримувати три на місяць і значно більші обсягом та змістовніші. План реформування журналу був розроблений поляком В. Пельцем та українцем О. Шульгиним. Стратегічно рух мав антирадянську спрямованість і виступав за єдність всіх народів у боротьбі за свої права.

У вересні 1939 року, після підписання радянсько-німецького пакту “Прометей” однозначно стає на бік Польщі, Франції та Англії. Муста-

фа Чокай, Олександр Шульгин, Мір Якуб, Ной Жорданія звертаються до своїх співвітчизників об'єднатися перед загрозою німецько-радянської коаліції. Метою *Türkistan Milli Birligi* та інших національних організацій було звільнення від імперського іґа країни колонізатора. М. Чокай Сталіна і Гітлера називає злодіями: “один марксист, а інший – нацист”. Тоді ж Мустафа Чокай, підсумовуючи свій досвід політичної діяльності в “Прометеї” у статті “Түрік бірлігі хақында” писав: “Ярмо національного рабства можна скинути лише за такої єдності, яка виходить за рамки расових і релігійних установок і заснована на принципі справедливості фронт рівних”, тобто має наднаціональний характер.

У Висновках Б. Садикова підсумовує діяльність *Türkistan Milli Birligi* як одного з учасників прометейського руху. Наголошує, що нацистам не вдалося переорієнтувати Мустафу Чокая на свій бік, і підтверджує висновки російського дослідника С. Ісхакова про те, що смерть Мустафи Чокая була вигідна чекістам.

В. Піскун